

tholieke spiritualiteit. De pretenties van de inleiding worden wat dat betreft niet waargemaakt.

Mij resten tot slot nog vier kanttekeningen. In de eerste plaats ware het vanuit het perspectief van het zwaartepunt 1650 beter geweest als er meer aandacht besteed was aan de verschillen tussen de eerste en de tweede helft van de eeuw. In de tweede plaats vraagt zicht op de eigenheid van de Noord-Nederlandse vroomheid erom dat de afhankelijkheid van de Zuidelijke Nederlanden tot probleempunt in de behandeling was gemaakt en dat althans de vraag gesteld was naar verschillen in spiritualiteit binnen de Republiek. In de derde plaats kan niet alleen naar de theologische vorming van de secularen gekeken worden. Ook de regulieren hadden in het onderzoek hun plaats moeten hebben. In de vierde en laatste plaats vraag ik mij af hoe de vele feiten van deze publicatie aan de aandacht van de eindverantwoordelijken van dit onderdeel van het zwaartepuntenprogramma hebben kunnen ontsnappen. Was het trouwens wel wijs om aan een betrekkelijk onervaren medewerker een synthese als de hier beoogde op te dragen?

Th. Clemens

E. Stronks, *Stichten of schitteren. De poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten* (Dissertatie Utrecht 1996; Houten: Den Hertog, 1996, 347 blz., f49,50, ISBN 90 331 1150 2).

Het beeld van het zeventiende-eeuwse Nederlandse gereformeerde milieu als cultuurvijandig en wereldmijdend vertoont de laatste jaren scheuren. Deze dissertatie over de poëzie van predikanten uit deze kring toont eens te meer aan dat deze opvatting definitief achterhaald is. De predikant-dichters waren uitermate actief, konden zich regelmatig in een aanzienlijke populariteit verheugen en menigeeen bereikte met zijn werk een breed scala van gelovigen. Hun dichtkunst wordt hier voor het eerst in groepsverband onder de loep genomen.

Els Stronks' onderzoeksvragen zijn drieërlei: wat wilden de predikant-dichters bereiken, wat was het karakter van hun werk, en wat betekende het voor de gelovigen? Daartoe onderzoekt ze naast hun poëzie ook uittalingen van de auteurs over hun werk, aangevuld waar mogelijk met die van derden. Belangrijke gegevens over gebruik en receptie bleken naast aangewezen bronnen als boedelbeschrijvingen te vinden in egodocumenten en conventikelverslagen.

Uit de titel blijkt helaas niet dat het begrip 'poëzie' hier tweeledig verstaan moet worden: eenvoudige liederen naast geleerde poëzie. Daardoor raken de liederen en de daarmee verbonden zangcultuur, die de gelovigen zeer beïnvloed hebben, wat ondergesneeuwd. Stronks beschrijft elk van deze twee poëtische stromingen aan de hand van drie belangrijke auteurs.

Aan de bespreking van de lieddichters gaat een verhelderende uiteenzetting over kenmerken, plaats en functie van het toenmalige gereformeerde lied vooraf. Het geestelijke lied werd al snel uit de gereformeerde eredienst geweerd, maar daarbuiten kwam het na enige aarzeling vanaf circa 1615 geleidelijk aan tot grote bloei, met name in de tweede helft van de zeventiende eeuw en in samenhang met het vroomheidsoffensief van de Nadere Reformatie. Daarbij streefde men naar een zo groot mogelijk publiek bereik via goedkope bundels vol liederen in simpele stijl, met vertrouwde bijbelse bewoording en op bekende melodieën. De verkregen populariteit blijkt uit de aantallen gedrukte liedbundels, én uit het gegeven dat men die van elkaar leende of liederen overschreef. Veelzeggend zijn verder berichten in egodocumenten over de betekenis van het zingen van dergelijke liederen voor gelovigen. Het speelt onder andere een rol in bekeringsgeschiedenissen en biedt troost op het sterfbed. Eigenlijk volstaat over de populariteit en invloed van een en ander het simpele feit dat het werk van Franciscus Rid-

derus in de periode 1650-1700 bijna even vaak in boedels wordt aangetroffen als dat van Cats.

De populaire liedbundels van de predikant-dichters Ridderus, Sluiter en Van Lodenstein blijken bestemd voor uiteenlopende gebruikssituaties, wat zijn neerslag vindt in aard en inhoud van de liederen. Naast deze aspecten gaat Stronks uitgebreid in op de diversiteit in het daadwerkelijke gebruik ervan. Ze verschaft daarmee belangrijke gegevens over de gereformeerde geloofspraktijk. Voor het werk van Ridderus (1620-1683) is dat de dagelijkse huiscatechisatie met als belangrijke doelgroep de moeders en kinderen. Willem Sluiter (1627-1673) daarentegen wilde met zijn liederen de hele geloofsgemeenschap in alle denkbare levensomstandigheden bedienen: van een uitstapje op een mooie zomerdag tot een slapeloze nacht en van doodsangst tot hemelse blijdschap. Jodocus van Lodenstein (1620-1677) had een nog andere constellatie van gelovigen op het oog, namelijk de conventikels, waarbinnen men buiten de kerkdiensten om samenkwam. Opmerkelijk naast dit alles is het gegeven dat bevindelijkheid boven geloofsverdeeldheid ging. Er zijn ruimschoots aanwijzingen dat men ook liederen van andere denominaties waardeerde.

Sommige predikant-dichters koesterden naast stichtelijke ook literaire pretenties. Dit streven viel niet zonder meer te rijmen met de dienende nederigheid van hun ambt, zoals het onderzoek naar de geleerde dichters Revius, Vollenhove en Moonen aantoonde. Van dezen blijkt de nu nog meest bekende dichter, Jacobus Revius (1568-1658), in zijn eigen tijd juist het minst in trek te zijn geweest. Wellicht was zijn werk te vernieuwend en geleerd voor de eigen kring, vanwege zijn abstracte en indirecte formuleringen, de grote variatie in genres, en zijn gekerstende toespelingen op en imitaties van voorbeeldige wereldse auteurs als de klassieken en eigentijdse Franse en Nederlandse dichters. Toch genoot Revius volgens Stronks onder streekgenoten een relatief grote bekendheid (177-179). Deze conclusie lijkt op grond van de aangehaalde testimonia van de ene Deventer dichter Jan van der Veen wat voorbarig.

Tegen het einde van de zeventiende eeuw manifesteerden zich de bevriende en geleerde predikant-dichters Joannes Vollenhove (1631-1708) en Arnold Moonen (1644-1711). Hun werk werd beter ontvangen dan dat van Revius. Helaas worden er geen suggesties aangereikt om dit verschil in populariteit te verklaren. Aan iemand als de dichter Moonen is duidelijk te merken hoe delicaat de relatie predikant-geleerd dichter was. We zien hem duidelijk met zichzelf in strijd. Men zocht naar rechtvaardiging van de eigen positie ten opzichte van de wereldse dichtkunst. Een groot probleem in dezen was de omgang met de heidense klassieke mythologie als onmisbaar geacht element voor poëzie. Het laatste hoofdstuk gaat in een ruim kader op deze kwestie in en laat zien dat de gereformeerde geestelijke poëzie vrijwel mythologieloos gehouden is. Dit uitgangspunt werd uiteindelijk in 1685 theoretisch vastgelegd door Laurens Bake, die de bijbel als alternatieve bron aanprijst.

Hoewel zelf niet echt vertrouwd met de gereformeerde traditie, is Stronks erin geslaagd over de zeventiende-eeuwse poëzie uit dit milieu een heldere en boeiende studie te schrijven. De gereformeerde bevindelijkheid blijkt bij lange na niet zo saai als gewoontegetrouw verondersteld wordt. Haar boek is mede waardevol omdat het naast literair-historische aspecten zoveel aandacht schenkt aan de doorwerking van al die liederen en gedichten in gereformeerde kring. Daarmee geeft ze zicht op het religieus-culturele klimaat van een belangrijke Nederlandse bevolkingsgroep, en dat niet alleen binnen Holland maar ook daarbuiten.

Helaas doet Stronks geen poging om in een slotbeschouwing de twee zo onderscheiden gebleken tendenzen nader in relatie tot elkaar te bezien. Ook bevat haar boek, vanwege zijn beschrijvende en selectieve karakter, geen inventariserende overzichten van verschenen bundels of dichtende predikanten. Daarbij zou een wat meer doordachte presentatie de toegankelijkheid ten goede zijn gekomen. Een voorbeeld is dat de inhoudsopgave de tussenkopjes niet volledig weergeeft. Daardoor mist men daar interessante onderwerpen als het zingen van kin-

deren (133 en verder), die ook niet zonder meer uit het zakenregister gelicht kunnen worden.

Anneke C. G. Fleurkens

A. Vandenbulcke, *Les chambres des comptes des Pays-Bas Espagnols. Histoire d'une institution et de son personnel au XVIe siècle* (Faculté de philosophie et lettres. Histoire CVI; Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles, 1996, 251 blz., Bf1200,-, ISBN 2 8004 1147 3).

Drie rekenkamers hielden toezicht op het financiële beheer van de domeinen van de Spaanse vorst in de Zuidelijke Nederlanden: de Rekenkamer van Vlaanderen, tot 1667 in Lille, daarna in Brugge en vanaf 1681 in Brussel gevestigd, de in Brussel gevestigde Rekenkamer van Brabant en de Rekenkamer van Spaans Gelre in Roermond, die na 1681 ophield te bestaan. Dit boek laat zien hoe ze in de loop van de zeventiende eeuw verwerden tot ineffektieve instellingen, waar taakverwaarlozing, absentisme en incompetentie hoogtij vierden. Het onderzoek was gericht op de functionarissen. Daartoe werden naast de rekenkamerarchieven ook zeer vele andere archieven geraadpleegd — niet alleen in België, maar ook in Spanje — waarin correspondentie met betrekking tot de rekenkamers en hun taken te verwachten was.

In het eerste deel van het boek wordt een overzicht geboden van de ontwikkeling van de drie rekenkamers vanaf het einde van de veertiende tot het begin van de zestiende eeuw, en van de nieuwe instructies voor hun functioneren, die in 1541 onder Karel V werden uitgevaardigd. Daarna worden de verschillende functies en de dagelijkse gang van zaken beschreven. In het tweede deel kon aan de hand van een bewonderenswaardig grondige en extensieve bestudering van het bronnenmateriaal worden ingegaan op benoemingsprocedures en carrière-mogelijkheden. In dit deel wordt de lezer beloond voor zijn bereidheid om de weliswaar degelijke, maar toch ook nogal saaie, voorgaande hoofdstukken tot zich te nemen, met een fascinerend gedetailleerd hoofdstuk over de ontwikkeling van de 'venaliteit' in de drie rekenkamers en over de betekenis daarvan voor de financiën van de vorst in de zeventiende eeuw.

De opbrengsten daaruit bleken voor wat betreft alleen al de ambten in deze drie rekenkamers op te kunnen lopen tot vier à vijf procent van diens jaarinkomsten. De auteur kon echter daarnaast aantonen dat de lasten aan rente en aflossingen van de leningen die te benoemen functionarissen de vorst boden in ruil voor hun ambt, diens voordeel aan extra inkomsten op korte termijn ruimschoots overschreden. In het laatste hoofdstuk van dit deel wordt bovendien duidelijk hoe de geneigdheid van de vorst om ter vergroting van deze inkomsten meer ambtenaren te benoemen dan noodzakelijk, alle pogingen frustreerde om binnen de instellingen bezuinigingen te realiseren en orde op zaken te stellen. Het laatste deel van het boek gaat zowel in op de financiële voordelen die deze ambten los van het tractement voor de betrokken functionarissen (en hun zonen) met zich meebrachten — zoals belastingprivileges, emolumenten als gratis brandstof en in het bijzonder het zogenaamde 'pennengeld' — als op de financiële verplichtingen waarmee ze gepaard konden gaan, zoals gedwongen leningen. Dit deel biedt tevens een goed inzicht in de sociale positie van hoge rekenkamerfunctionarissen in verhouding tot die van andere hoge colleges van staat.

In haar conclusie probeert de auteur de Zuid-Nederlandse rekenkamers, voor zover de stand van het onderzoek dat mogelijk maakt, te vergelijken met die in Frankrijk, de Noordelijke Nederlanden en Spanje. Zo'n vergelijking maakt een studie als deze vanzelfsprekend in het bijzonder interessant. Ze benadrukt dat de kwalen ten gevolge van de venaliteit niet veel verschilden van die in Frankrijk, dat de Bourgondische oorsprong van de Zuid-Nederlandse rekenkamers maakte dat zij weinig verwantschap vertoonden met de Spaanse instellingen, en dat de